

»Ponovo u stroju«: nekaj besed o ženskah na prostovoljnem služenju vojaškega roka v JLA

Ana Čič

Izvleček

Vojaški vrh JLA je med letoma 1983 in 1985 uvedel poskusno prostovoljno služenje vojaškega roka za ženske. Poskusni dobi bi, če bi ta obrodila sadove, sledil razmislek o možnosti uvedbe obveznega služenja tudi za ženske. Na služenje, ki je z izjemo nekaterih prilagoditev potekalo podobno kot za fante, so se prijavljala dekleta iz vseh republik in pokrajin takratne države.

Za prostovoljno služenje se je v dveh letih odločilo več kot sedem tisoč deklet, pri čemer pa se je njihovo število postopno zmanjševalo. Na koncu je vojaščino uspešno zaključilo manj kot polovico vseh prijavljenih. Po zaključenem poskusnem obdobju je vodstvo države pripravilo analizo možnosti uvajanja obveznega usposabljanja za ženske, v družbi pa je možnost uvedbe obveznega služenja vojaščine za ženske sprožilo val kritik. Uvedba tega tako ni bila nikoli potrjena.

V prispevku želim predstaviti nekatere aspekte omenjenega obdobja, v večji meri temelječe na pripovedovanjih žensk, ki so se odločile za prostovoljno služenje. V pogovorih z njimi sem iskala tako osnovne elemente usposabljanja in vsakodnevnega življenja žensk v JLA kot tudi podobnosti in razlike v njihovih izkušnjah.

Ključne besede: JLA, služenje vojaškega roka, ženske, vojakinje, oborožene sile

Abstract

Between 1983 and 1985, the military leadership of the Yugoslav People's Army (YPA) introduced a trial scheme for voluntary military service for women. If the initiative proved successful after this trial period, the possibility of introducing compulsory military service for women would be considered. Except for some adaptations, the service was similar to that for men and attracted female recruits from all republics and provinces of the former state.

Over the two years, more than seven thousand women volunteered for military service, but the number steadily declined. In the end, only half of those enlisted completed their service. After the conclusion of the trial period, the state leadership analyzed the potential for introducing compulsory training for women. However, the proposal for mandatory military service for women sparked a wave of criticism within society and was never formally approved.

This paper presents some aspects of the period mentioned above, primarily based on the accounts of the women who chose to undertake voluntary service. In conversations with them I sought to explore the fundamental elements of training and daily life for women in the YPA and the similarities and differences in their individual experiences.

Key words: YPA, military service, women, women soldiers, armed forces

»Ponovo u stroju«: nekaj besed o ženskah na prostovoljnem služenju vojaškega roka v JLA

V prispevku poskušam osvetliti nekatere temeljne značilnosti služenja prostovoljnega vojaškega roka, ki je bilo v JLA uvedeno med letoma 1983 in 1985. Dostopni viri in literatura, na osnovi katerih sem začela svoje raziskovanje, očrtajo osnovne koncepte omenjenega služenja, ne posegajo pa v samo jedro tega – takratne vojakinje prostovoljke. Sama se z njihovimi zgodbami in spomini na ta čas ukvarjam v doktorski disertaciji, pričujoč članek pa je le kratek oris ugotovljenega oziroma predstavlja izhodišče za nadaljnje in bolj poglobljeno raziskovanje.

Okvir prispevka predstavljata dokumenta Republiškega sekretariata za ljudsko obrambo Socialistične republike Slovenije¹ in Zveznega sekretariata za narodno obrambo², ki podajata analizo prostovoljnega služenja vojaškega roka za ženske v prvem letu, ko so ga uvedli (1983). Na izhodišča omenjenih dokumentov sem navezala zgodbe petih žensk, s katerimi sem opravljala pogovore leta 2022. Načrtno sem izbrala tiste pripovedovalke, ki prihajajo iz različnih krajev nekdanje Jugoslavije, so vojaščino služile v drugih generacijah in krajih, so prihajale iz drugačnih socialnih okolij in so različne starosti ter imajo ne nazadnje zelo raznolike zgodbe. Tako sem želela raziskati, katere so značilnosti njihove kolektivne kot individualne izkušnje služenja v JLA, hkrati pa sem ugotavljala tudi razlike in neskladja med teorijo – uradno politiko in doktrino služenja za ženske – in praktično izvedbo. V članku se naslanjam na pripovedovanja Biljane Stefanović Petrović (23. 10. 1956) iz Niša, ki je služila leta 1984, Radojke Dukić (7. 6. 1965) iz Novega Grada (prej Bosanski Novi), ki je služila leta 1984, Zorke Kotur Prusac (1960) iz Slunja, ki je služila v prvi generaciji leta 1983, Ljubinke Giorgijevske (1964)

- 1 Ministrstvo za obrambo, Stalna zbirka dokumentarnega gradiva. Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA v poskusnem obdobju 1983–1985 v letu 1983. Republiški sekretariat za ljudsko obrambo, RSLO, 06/1983.
- 2 Ministrstvo za obrambo, Stalna zbirka dokumentarnega gradiva. *Analiza izvršenih priprava za dobrovoljno vojno obuku žena i obuke vojnika-žena prve (julske) partije u 1983. godini*. Savezni sekretariat za narodnu odbranu, RSLO, 820/1983, št. dokumenta 800/1.

iz Kumanova, ki je služila 1984, in Damjane Močnik (18. 6. 1966) iz Komna, ki je služila v sedmi (predzadnji) generaciji leta 1985.

Pri pogovorih z omenjenimi ženskami sem uporabljala metodo odprtih vprašanj, saj sem želela, da pripovedovalke povedo tisto, kar se zdi pomembno njim, oziroma tisto, kar so same želele ubesediti. Vse intervjuje smo začele z navedbo datuma in kraja rojstva ter pojasnilom, kako se je posameznica odločila za vstop v vojsko in kaj jo je do tega pripeljalo. Večina sogovornic je kratko predstavila svoje življenje do začetka služenja in hitro preskočila na začetek vojaškega roka. Večina ni omenila zdravniškega pregleda ali mnenja staršev in družine o njihovi odločitvi, zato sem jih morala o tem izrecno vprašati. V zvezi s samim služenjem so navedle malo tehničnih podatkov in niso sistematično opisovale poteka aktivnosti, omenile pa so določene prijetljaje. Z vprašanjem odnosov drugih do njihovega služenja, vprašanjem enakopravnosti, odnosov z ostalimi vojakinjami in nadrejenimi ter vprašanjem različnih nacionalnosti se niso ukvarjale in se jih same niso dotaknile. V pogovorih z vsemi sogovornicami sem te teme odpirala jaz.

Podatke in informacije, ki sem jih pridobila med pogovori s pričevalkami, sem nato sistematično primerjala z analizo posameznih področij vojaškega služenja za ženske, ki jih obravnavata zgoraj omenjena dokumenta. Na uradno, »teoretsko« analizo tako pripenjam osebno izkušnjo žensk in na ta način pridobivam natančnejšo sliko obravnavanega obdobja.

Vstop v vojsko

Vojaško usposabljanje žensk je bilo opredeljeno v novem zakonu o vojaški obveznosti (Uradni list SFRJ, št. 38/80 in 40/81), z odredbo zveznega sekretarja za ljudsko obrambo št. Z-1206-1 z dne 28. 6. 1982 pa je bilo določeno poskusno obdobje za vojaško usposabljanje žensk na prostovoljni osnovi. Leta 1983 (julija in oktobra) sta s služenjem vojaškega roka začeli prvi dve generaciji žensk za vojaka in ena generacija za rezervnega oficirja. Konec leta pa je na osnovi izkušenj z usposabljanj Sekretariat za ljudsko obrambo Socialistične republike Slovenije pripravil dokument z naslovom »Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA v poskusnem obdobju 1983–1985 v letu 1983«.

V njem so pojasnjene zakonske podlage za izvedbo služenja, evidentiranje in izbor kandidatk, statistika napotitve in usposabljanja ter kratka analiza služenja v prvem letu, opredeljene pa so tudi naloge za nadaljnje usposabljanje žensk v JLA.³

Na vojaško usposabljanje so se lahko prijavila dekleta med 19. in 27. letom starosti, z izjemo nosečnic in mater z otroki, mlajšimi od sedem let.⁴ Zainteresirane kandidatke so se lahko prijavile na sekretariatu za ljudsko obrambo, v organizacijah združenega dela, krajevnih skupnostih in šolah.⁵ Dekleta so za možnost prostovoljnega služenja izvedele po televiziji in iz časopisov,⁶ v srednjih šolah,⁷ v katerih je v obliki anket potekalo evidentiranje morebitnih kandidatk, omenjene pa so tudi prijave prek mladinskih organizacij.⁸ Navedeno dokazuje, da je z namenom promocije vojaškega služenja in evidentiranja kandidatk potekala obsežna in sistematična »oglaševalska« oziroma »naborniška« kampanja. Dekleta so se na služenje večinoma prijavljala sama, od sogovornic se je le Damjana Močnik vpisala skupaj s prijateljico.⁹

Usposabljanje žensk za vojaka je trajalo dva meseca in 22 dni, šolanje za rezervne oficirje¹⁰ (ŠRO) pa šest mesecev, od tega dva meseca in 22 dni v šolah za rezervne oficirje, preostali čas pa v obliki stažiranja v drugih ustreznih enotah JLA. Dekleta na ŠRO so bila po treh mesecih poslana na stažiranje v enote JLA, kjer so služila prostovoljni vojaški rok druga dekleta. Tam so bile njihove nadrejene, skrbele so za razporede, dežurstva in pomagale pri drugih logističnih nalogah.¹¹ Usposabljanje je potekalo v vseh rodovih razen

3 MORS. Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA.

4 »Prostovoljke v JLA«, *Naša obramba*, št. 4, leto 15, 1983, 31.

5 »Ženske-vojaki že julija«, *Dogovori*, 1983, letnik 11, št. 15.

6 Pogovor avtorice z Biljano Stefanović Petrović, Zorko Kotur Prusac in Ljubinko Giorgijevsko.

7 Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

8 Pogovor avtorice z Damjano Močnik.

9 Ibid.

10 Častnik. V prispevku namenoma uporabljam nazive vojaških činov iz časa JLA predvsem zato, ker nekateri od njih v sodobni Slovenski vojski ne obstajajo več in bi lahko prišlo do napak v njihovem prevajanju.

11 Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

oklepni enotah. V letih 1983 in 1985 sta bila predvidena dva sprejema žensk na služenje vojaškega roka, leta 1984 pa štirje.¹²

V SR Sloveniji je od evidentiranih 239 kandidatk bila sposobnost za služenje ocenjena pri 175 kandidatkah, od tega je bilo sposobnih ali omejeno sposobnih za usposabljanje 144 kandidatk. Na služenje za vojaka si je julija in oktobra leta 1983 želelo 72 kandidatk, za rezervnega oficirja oktobra 1983 pa 81 kandidatk. Prijavnih mest za vojaka je bilo skupaj 34, za ŠRO pa dvanajst. V prvem letu prostovoljnega služenja je bilo julija in oktobra v vojsko napotenih po šestnajst žensk, oktobra pa dvanajst žensk v šolo rezervnih oficirjev. Večina kandidatk si je želela usposabljanja v ŠRO – v SR Sloveniji 64 %, v celotni SFRJ pa kar 80 % vseh evidentiranih. Prav zato so se pojavile velike težave med željami kandidatk in razpoložljivostjo prostih mest.¹³ Nobena od sogovornic se ni sama odločila, na katero vrsto služenja bo šla. Na ŠRO je bila poslana samo Radojka Dukić, ki pa sama ni izrazila posebne želje za to. Glede na veliko omejitev mest lahko sklepamo, da so bila na usposabljanje za rezervne oficirje napotena dekleta z boljšimi rezultati; ali je šlo pri tem za boljše zdravstvene oziroma fizične lastnosti, šolski uspeh ali morda vključevanje v družbenopolitične organizacije, pa ni mogoče trditi. Tudi pripovedovalke same ne vedo, po katerih kriterijih so bile razvrščene v ŠRO oziroma kakšni so bili pogoji za sprejem.¹⁴

Izbrane kandidatke so bile po izboru napotene na zdravniški pregled, katerega »kriteriji za izbor so bili sorazmerno zahtevni,«¹⁵ potekali pa so med 25. aprilom in 27. majem 1983. V tem času je bila ocenjena njihova sposobnost za vojsko, določen je bil tudi rod, v katerega bodo napotene.¹⁶ Pripovedovalke, ki so bile na pregledu sicer uspešne, omenjajo, da je bil ta zelo strog, podroben in dolgotrajen. Zdravniški pregled je bil tako fizični¹⁷ kot psihološki – dekleta

12 MORS. Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA.

13 Ibid.

14 Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami (Biljano Stefanović Petrović, Radojko Dukić, Zorko Kotur Prusac, Ljubinko Giorgijevsko in Damjano Močnik).

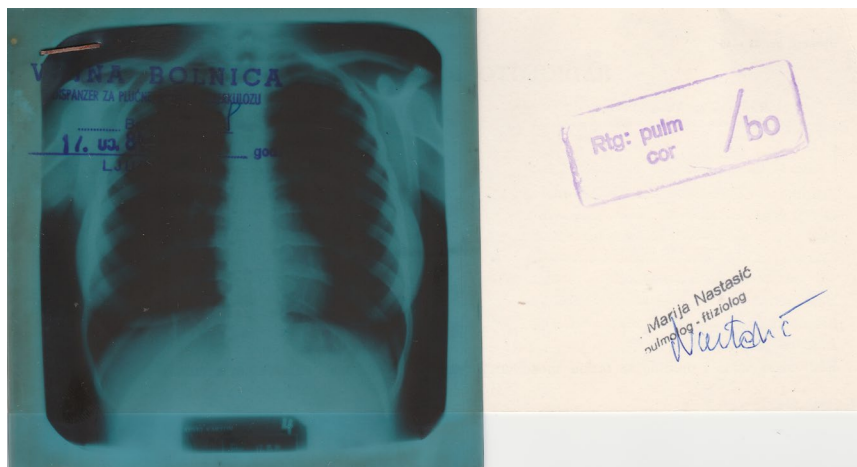
15 MORS. Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA.

16 MORS. *Analiza izvršenih priprema*.

17 Sogovornice so posebej izpostavile pulmologa, EKG, pregled vida in krvi ter ginekološki pregled.

so morala izpolniti vrsto vprašalnikov in opraviti pogovor s psihologom. Kljub temu da je bil velik delež deklet pri zdravstvenem pregledu neuspešen, pa je Zorka Kotur Prusac izpostavila primer ženske, ki je imela zaradi prometne nesreče trajno poškodovan hrbet, a je bila s pomočjo poznanstev enega od sorodnikov na visokem vojaškem položaju kljub temu sprejeta na usposabljanje.¹⁸ Tudi sicer pripovedovalke omenjajo pomen sorodstvenih in prijateljskih vezi in poznanstev v tistem času.¹⁹

Od vseh prijavljenih deklet na ozemlju SFRJ (5290 kandidatk) jih na zdravniški pregled ni prišlo 983, za sposobne pa je bilo ocenjenih 68,4 % pregledanih.²⁰

Slika 1: Rentgenska slika pljuč ob zdravstvenem pregledu Damjane Budal (danes Močnik)

- ¹⁸ Dekle naj bi imelo tako hude zdravstvene težave, da ji je velik izziv predstavljalo že nošenje puške. Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.
- ¹⁹ Pogovor avtorice z Damjano Močnik in Radojko Dukić.
- ²⁰ MORS. Analiza izvršenih priprema.

Služenje

Na služenje vojaškega roka je bilo julija 1983 največ žensk napotenih na območje 1. armade (vojno okrožje Beograd, Kragujevac, Valjevo, Užice in Novi Sad), največ prijavljenih pa je prihajalo z območja 7. armade (vojno okrožje Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla).

Največje število kandidatk je bilo starih 19 in 20 let in je imelo dokončano srednjo šolo. 33,8 % vseh se je identificiralo kot Srbkinje, 21,3 % pa kot Jugoslovanke. Sledile so Hrvatice, Makedonke in Muslimanke ter Slovenke. Večina deklet je izhajala iz delavskih družin in je bila neporočenih.

Dekleta so bila poslana v enote izven republik, v katerih so živela, razen tistih, ki so bila napotena v določene specifične enote zaradi svoje izobrazbe. Zorka Kotur Prusac iz Slunja je bila tako napotena v vojašnico v Petrinji, kjer je delovala enota ABHO,²¹ ker je bila po izobrazbi kemijski tehnik.²²

V skoraj vseh občinah je bilo organizirano svečano slovo od deklet, ki so odšla na služenje, v nekaterih garnizionih pa naj bi bili organizirani celo slavnostni sprejemi, na katerih so prisostvovali tudi predstavniki občin.²³ To je veljalo predvsem za prvo generacijo vojakinj, kar je izpostavila tudi Zorka Kotur Prusac, saj so njeno skupino v vojašnico pospremili mediji,²⁴ o tej generaciji deklet na služenju vojaškega roka pa je bil posnet tudi film.²⁵ Nobena druga sogovornica ne omenja formalne organizacije poslovnih prireditev v okviru političnih organov. Šlo je zlasti za druženje in slovo od prijateljev in družine. Radojka Dukić je omenila, da so jo na postajo pospremili bratje in sestre, ki so jokali, ona pa se je smejala, saj je komaj čakala na odhod na usposabljanje.²⁶ Tudi za Damjano Močnik in njeno prijateljico so v Komnu pripravili pravo zabavo – dekleti so simbolično postrigli, ju v koloni več deset avtomobilov

21 Atomsko-biološka-hemijska odbrana, v sodobni Slovenski vojski jedrska, radiološka, kemična in biološka obramba (JRKBO), Tomo Korošec. *Vojaški slovar*. Ljubljana: ministrstvo za obrambo, 2002, 21.

22 Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

23 MORS. Analiza izvršenih priprema.

24 Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

25 »Žene vojinci 1. generacija«, Slobodan Novaković (scenarij in režija), Zastava film.

26 Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

odpeljali do železniške postaje, tam pa skozi okno vrgli v vagon.²⁷ Posebna pozornost je bila namenjena tudi organizaciji transporta bodočih vojakinj. Na vseh večjih avtobusnih in železniških postajah sta bili povečani prisotnost vojske in kontrola potnikov.²⁸ Dekleta je pričakala vojaška policija in jih razvozila po vojašnicah.²⁹

Dokument Zveznega sekretariata opozarja na popačeno sliko vojske, ki naj bi jo imela nekatera dekleta, in sicer da se bodo v vojski nad njimi znašali in jim dodeljevali težke fizične naloge. Te izkrivljene predstave naj bi se v času sprejema in namestitve razblinile oziroma naj bi jih starešine in vojaki popravili.³⁰ Navedenih strahov pri sogovornicah nisem zaznala. Nobena od pripovedovalk ne izhaja iz vojaške družine in ni omenila, da bi jih bilo služenja strah ali pa da bi bila v to prisiljena. Na usposabljanje so se prijavile in odšle kljub prigovarjanju staršev (ali enega od njih), pri tem pa so izpostavile svojo trmo in vztrajnost.

Vse sogovornice so že na začetku pogovora kot razlog za vstop v vojsko navedle željo po služenju, novih izzivih, dosežkih ter željo po dokazovanju, da zmorejo vse tisto, kar zmorejo tudi fantje.³¹ Zorka Kotur Prusac je ob tem povedala zgodbo ene od sokandidatk, ki je odšla na služenje zato, ker je oče ob njenem rojstvu jokal, da ni dobil sina. To je dekle prizadelo do te mere, da se je brez vednosti staršev prijavilo v vojsko, saj je želelo dokazati, da »puška lahko strelja tudi, če ni sina pri hiši.«³² Po mnenju sogovornice se je tudi velika večina drugih deklet za vstop v vojsko odločila zato; starši so bili razočarani, da niso imeli sinov, hčere pa so se z vstopom v vojsko želele dokazati.³³

Prve dni po oblikovanju enot naj bi se v njih konstituirale tudi mladinske in partijske organizacije ali pa so bila dekleta vključena v že obstoječe

²⁷ Pogovor avtorice z Damjano Močnik.

²⁸ MORS. Analiza izvršenih priprema.

²⁹ Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

³⁰ MORS. Analiza izvršenih priprema.

³¹ Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

³² Pogovor z Zorko Kotur Prusac.

³³ Ibid.

organizacije Zveze komunistov v vojašnici, v kateri so služile.³⁴ Sogovornice političnih organizacij sicer ne omenjajo, so se pa lahko po želji vključile v komunistično stranko. Vsak večer so morale spremljati tudi dnevna poročila, zjutraj pred poukom pa obnoviti njihovo vsebino oziroma povzeti trenutno politično dogajanje v državi in svetu.³⁵

Začetek vojaškega usposabljanja je bil izveden po Pravilniku služenja;³⁶ s svečano prisego in dodelitvijo osebne orožja vojakinjam.³⁷ Dekletom so bile ob prihodu najprej dodeljene spalnice, saj v vojašnice niso prišle vse hkrati. Nastanjene so bile v posebej zanje zgrajenih montažnih objektih, v katerih so imele spalnice, kopalnico, čajno kuhinjo, pralnico, v nekaterih primerih sušilnico, učilnico, ki je ponekod služila tudi kot jedilnica, ter pisarno nadrejenega. Slednji je imel čin kapetana, ob njem pa so bili še vodniki ali desetniki. Vsi so morali predhodno na izobraževanje o delu z ženskami, njihove soproge pa so morale privoliti, da bodo poveljevali vojakinjam. Ostali vojaki do objekta za ženske niso imeli dostopa.³⁸

Dekleta so na začetku služenja prejela enako opremo kot fantje, dodatno pa so dobila hlačne nogavice in higienske vložke.³⁹ V prvi generaciji so imela dekleta enako uniformo kot fantje, tudi dolge spodnjice, pri katerih niso mogle uporabljati higienskih vložkov. Zato so v vojašnice tihotapile civilno spodnje perilo, o tem pa so se pritožile tudi vodstvu. To je njihovo pripombo upoštevalo, saj so druge generacije lahko uporabljale svoje civilno spodnje perilo namesto vojaškega. V naslednjih generacijah so sogovornice že imele žensko uniformo z manjšimi številkami in krojem, prilagojenim ženskemu telesu.⁴⁰ V analizi Zveznega sekretariata je zabeleženo, da je bilo v opremljanje vojakinj vloženega veliko truda. Izpostavljeno je, da so se težave pojavile

34 MORS. Analiza izvršenih priprema.

35 Pogovor avtorice z Damjano Močnik.

36 Pravilo službe JNA.

37 MORS. Analiza izvršenih priprema.

38 Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

39 Omenja se tudi, da so vojakinje prejemale določen mesečni znesek za nakup higienskih vložkov. Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

40 Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

predvsem zaradi potreb po manjših številkah kril, hlač in ženskih čevljev,⁴¹ kar pa se je, kot omenjeno, pri kasnejših generacijah uredilo.

Vsakodnevno življenje v vojašnici je potekalo po podobnem konceptu kot služenje vojaščine za fante. Kandidatke so zjutraj vstajale ob 5.30, po telovadbi pozajtrkoval in se po dvigu zastave posvetile pouku. Slednjega so sestavljale aktivnosti, kot so rokovanje z orožjem, kopanje zaklonišč, met bombe, za posamezne enote pa učenje specializiranih znanj, npr. delo z zvezami, pomorska signalizacija. Tudi ženske so odhajale na pohode, izvajale terenske aktivnosti in streljale na streliščih.⁴² Pri tem tako viri kot sogovornice posebej izpostavljajo, da so imele veliko boljše rezultate kot vojaki.⁴³ Kljub navedenemu pa lahko s primerjavo pogovora z Zorko Kotur Prusac, ki je služila v prvi generaciji, in Damjano Močnik, ki je služila v predzadnji, ugotovimo, da je bilo usposabljanje žensk milejše kot pri moških. Sklepati gre, da je bilo v prvi generaciji to povezano tudi s samo sliko služenja, ki sta jo želela ustvarjati vojaški in politični vrh, saj so kandidatkam pogosto sledili mediji, ki so jih intervjuvali in snemali. Želeli so ustvarjati sliko, »da je vse perfektno, tako kot je bilo običajno v komunizmu.«⁴⁴

Sogovornica je bila razočarana, ker so z dekleti delali veliko bolj pazljivo, imele so določene privilegije,⁴⁵ in niso okusile pravega »drila«.⁴⁶ Podobno pravi tudi Damjana Močnik: bila je razočarana, ker je menila, da bo usposabljanje strožje, a so nadrejeni veliko popuščali, zato na koncu tudi sama »stvari ni jemala več resno.«⁴⁷

⁴¹ MORS. Analiza izvršenih priprema.

⁴² Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

⁴³ »Devojke dobri strelci«, *Naša vojska-list ljubljanske armijske oblasti*, 11. 11. 1983, 2.

⁴⁴ Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

⁴⁵ Sogovornica je pripovedovala, da so vojaki telovadili v vseh vremenskih razmerah, dekleta pa so ob dežju ostajala v vojašnici. Nadalje je omenila, da se nadrejeni nikoli niso verbalno spravliali na dekleta, tako kot so se na fante, ampak so z njimi govorili spoštljivo. Poleg tega pa so imele ženske določene privilegije tudi pri hrani (v nadaljevanju). Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Pogovor avtorice z Damjano Močnik.

Prehranjevanje bi naj bilo urejeno po Pravilniku o prehrani⁴⁸ v JLA v mirnodobnem času in Načrtu prehrane v JLA po obrokih, predvidenih za vojake.⁴⁹ Za pripravo hrane so skrbele vojaške kuhinje, obroki pa so bili enaki kot za vojake ostalih enot. Izpostavljeno je, da so ženske jedle prve, kar jim je omogočilo izbiro najboljše hrane. Posebej je poudarjeno, da so želele nekatere vojakinje manj mastno hrano, zajtrk bolj kaloričen od večerje ter obroke z več sadja, zelenjave in mlečnimi izdelki.⁵⁰ Sogovornica iz prve generacije je izpostavila dodaten obrok oziroma več hrane, namenjene vojakinjam, saj so imele poleg osnovnih obrokov na voljo še dodatno sadje in pecivo. Kot je povedala, naj bi bile večkrat postrežene celo za mizo.⁵¹ Tudi v naslednjih generacijah je omenjen dodaten obrok med kosilom in večerjo – malica, sestavljena iz sadja, piškotov ali čokolade. Vojakinje so po razporedu jedle v menzi ali pa so jim hrano dostavljali v njihove prostore.⁵²

Za zdravstveno stanje žensk so skrbele ambulate enot in garnizonov. V dokumentu Zveznega sekretariata piše, da je bilo število zdravstvenih pregledov in dni odsotnosti večje kot pri vojaki. Približno 20 % deklet se ni nikoli zglasilo na zdravstvenem pregledu, 35 % pa enkrat ali dvakrat, kar je bilo neobičajno za tako kratek čas služenja.⁵³ Sogovornice v zvezi z zdravstveno oskrbo poudarjajo človeškost nadrejenih, saj so za vojakinje vedno poskrbeli in jih odpeljali v ambulanto. Ob menstruacijah so bile ženske po potrebi oproščene jutranje telovadbe.⁵⁴ Kljub strogemu zdravniškemu pregledu, na katerem je bil izločen velik delež prijavljenih deklet, so bile kandidatke na usposabljanju po mnenju Zorke Kotur Prusac fizično zelo slabo pripravljene. V pogovoru je namreč povedala, da je bila večina žensk nepripravljena na usposabljanje, da so bile veliko bolj »ženstvene« in »nežne«, niso mogle pravilno opravljati vojaških vaj, niso imele kondicije in so hitro postale utrujene, kar jo je zelo neprijetno presenetilo. Kljub težavam pa so vztrajale

48 *Pravilnik o ishrani u JNA u miru.*

49 *Plan ishrane u JNA po obrocima za obrok broj 1.*

50 MORS. Analiza izvršenih priprema.

51 Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

52 Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

53 MORS. Analiza izvršenih priprema.

54 Pogovor avtorice z Ljubinko Giorgijevsko.

in opravile usposabljanje do konca, pri čemer je Kotur Prusac izpostavila, da je imela le ona ob zaključnem preizkusu slabše rezultate kot na začetku služenja, vse ostale pa so občutno izboljšale svojo fizično pripravljenost.⁵⁵

Vojska je veliko pozornosti posvečala varnosti in zaščiti prostovoljk, še posebej pred »zunanjimi vplivi«. Po izkušnjah prve generacije naj bi bile vojakinje v družbi bolj izpostavljene provokacijam in omalovaževanju kot vojaki, predvsem s strani (mlajših) civilistov. Velik del vojakinj naj ne bi pokazal zanimanja za izhode v mesto, pri čemer je oblast vzroke za to iskala v nekorektnem obnašanju mlajših, velike radovednosti civilnega prebivalstva in ponavljajočih se opozorilih starešin v zvezi z varnostjo.⁵⁶ V prvi generaciji se dekleta niso smela družiti z vojaki.⁵⁷ Njihovi nadrejeni so bili do njih zelo zaščitniški in so močno skrbeli za njihovo varnost. Zorka Kotur Prusac je omenila celo grožnje nadrejenih njihovim vodnikom, če bi se dekletom kaj zgodilo. Kasneje so te restrikcije omilili, sogovornice pa pripovedujejo o druženjih z ostalimi vojaki, tako tistimi iz vojašnice kot od drugod. Izhode so imele ob vikendih, ko so obiskovale restavracije, slaščičarne, nastope folklore, Močnikova pa omenja celo koncert zasedbe Bijelo Dugme, kamor jih je peljala vojska. Večina se spomni, da so se civilisti do njih obnašali lepo, velikokrat so jim plačevali pijačo, omenjajo pa tudi žvižge za dekleti, a nobena od sogovornic na to ni gledala kot na nekaj slabega ali žaljivega.⁵⁸

⁵⁵ Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

⁵⁶ MORS. Analiza izvršenih priprava.

⁵⁷ Tako pripoveduje Zorka Kotur Prusac. Nasprotno pa lahko v časopisu *Naša vojska* preberemo, da so dekleta v Ljubljanski vojašnici organizirala družabne popoldneve, kulturno-zabavne prireditve in celo izlete. (»Dekleta so prevzela pobudo«, *Naša vojska – list ljubljanske armijske oblasti*, 19. 8. 1983, 4).

⁵⁸ Pogovor avtorice z bivšimi prostovoljkami.

Številka: 820/
Datum: 7.5.1984

V P O K L I C

Žena-nabornica BUDAL Jožef DAMJANA rojena 1966
stanujoča Komen 4

ZADEVA: ZDRAVNIŠKI PREGLED IN NABOR

Na podlagi 15. in 16. člena zakona o vojaški obveznosti (Uradni list SFRJ, št. 36/80) in ukaza Uprave vojaškega okrožja Ljubljana, št. 1-100 z dne 16.4.1984 te pozivamo na zdravniški pregled in nabor, ki bo

dne 17. maja 1984 ob 7.00 uri

v vojaški bolnici MLADIKA v Ljubljani, soba 3

V Ljubljano boš odpotovala s službenim avtomobilom v spremstvu predstavnika oddelka za ljudsko obrambo občine Sežana - odhod v Ljubljano bo ob 6.00 uri izpred hotela "Triglav".

S seboj prinesi:

- v kolikor imaš, zdravniške izvide,
- osebno izkaznico.

Kdor se ne javi na ta poziv, bomo zoper njega postopali po 79. členu zakona o vojaški obveznosti, ki predvideva denarno kazen od 1.500.- do 5.000.- din ali do 30 dni zapora.

Načelnik:
Zvone Vatovec

Slika 2: Vpoklic Damjane Budal (danes Močnik) 7. maja 1984

Zaključek služenja

Ob zaključku usposabljanja so bili izvedeni pogovori z vojakinjami, ki so ga opravili psihologi. Skoraj vsa dekleta so izjavljala, da so se hitro prilagodila na vojaško življenje in delo. Težje naj bi se prilagodile na vojaške norme in disciplino v prvih dneh služenja, omenjajo pa tudi domotožje nekaterih pripadnic. Dokument Zveznega sekretariata zaključuje, da so se zelo hitro vzpostavili prijateljski odnosi in da so bili vojaški kolektivi homogeni.

Zabeleženih je bilo tudi nekaj primerov nestrpnosti, rivalstva, ljubosumja in drugih lažjih oblik neprilagojenega obnašanja.⁵⁹ Za razliko od ostalih sogovornic sta konfliktno obnašanje omenili le Ljubinka Giorgijevska, in sicer v zvezi z obnašanjem vojakinj iz ŠRO do njih,⁶⁰ in Damjana Močnik, ki je povedala, da so bili v generaciji tudi socialno ogrožena dekleta; iz revnih družin, brez izobrazbe in brez denarja, ki so na usposabljanje verjetno prišle zato, da preživijo. V konflikt z ostalimi so prišle, ko so jim ukradle nakit, a so nadrejeni zadevo uredili.⁶¹

Sicer pa so bili ženski kolektivi na usposabljanju zdravi, obnašanje vojakinj je bilo ustrezno. V dokumentu je posebej opozorjeno, da je treba v prihodnje kar najbolj zmanjšati in omejiti razmišljanje, da so vojakinje na usposabljanju sumljivega karakterja, avanturistke, socialno ogrožene ipd.⁶² Iz pogovorov z bivšimi prostovoljkami je žal razvidno, da vojaški vrh pri tem ni bil uspešen, saj sogovornice kasneje v življenju niso želele izpostavljati svojega časa v vojski, zlasti zato, ker so se bale reakcije drugih. Zorka Kotur Prusac je pripovedovala o prijateljici albanske narodnosti, ki je imela že ob prihodu na služenje zaročenca, ki jo je pri tem podpiral. Po zaključenem usposabljanju pa jo je na prigovarjanje staršev zapustil, ker naj bi v vojski spala z drugimi vojaki. Podobno se je zgodilo z dekletom iz južne Srbije, ki jo je zaročenec zapustil zaradi ljubosumja. Nobena od sogovornic ni omenila slabih ali negativnih odnosov med samim služenjem, so se pa stereotipi o

⁵⁹ MORS. Analiza izvršenih priprema.

⁶⁰ Pogovor avtorice z Ljubinko Giorgijevsko.

⁶¹ Pogovor z avtorice Damjano Močnik.

⁶² MORS. Analiza izvršenih priprema.

ženskah vojakinjah pokazali kasneje, po služenju. Zorka je nadalje povedala, da staršem svojega moža, ki je bil sicer iz Hercegovine, nikoli nista povedala o njenem obdobju v vojski, saj je to veljalo za sramotno, poleg tega pa so bili tudi izrazito nacionalistično usmerjeni in jugoslovanske vojske niso podpirali. Izpostavila je tudi komentar moževega sodelavca, zaposlenega v vojski, ki je pripomnil: »Jebeš vojnika koji mora da čučne kad piša«, in negativne komentarje, ki so se pojavili v sodobnem času, ko je na omrežju Facebook objavila posnetek iz časa služenja.⁶³ Zorka tudi kasneje v življenju ni povedala o svojem služenju v vojski, saj bi po njenem mnenju lahko imela težave pri zaposlitvi.⁶⁴ Podobne negativne komentarje sta omenili tudi Ljubinka Giorgijevska, ki pa jih podrobneje ni komentirala, in Damjana Močnik, ki meni, da so se različni izrazi za ženske v vojski, na primer »Šuplji bataljon«, pojavili kasneje. Osebo se ji ni zgodilo nič slabega, a svojega služenja tudi ona ni omenjala, saj so se v družbi pogosto slišala mnjenja, da so se šle ženske v vojsko »gonit« in »kurbat«.⁶⁵

Narodna pripadnost ni vplivala na druženje in druge oblike medsebojnega sodelovanja.⁶⁶ Dekleta so bila različnih narodnosti, a se z vprašanjem te niso ukvarjala. Na usposabljanju so spoznala ljudi, ki jih drugače nikoli v življenju ne bi, šlo je za mešanico kultur in načinov življenja.⁶⁷ Enote so bile kar najbolj mešane, v njih so bile kandidatke iz vseh republik; Romke, Albanke, celo Madžarke. Ženske so bile »tako *brainwashed*, da narodnost ni imela pomena.« »Na služenje se sigurno ne bi prijavila ženska, ki je nacionalist.«⁶⁸ Koncept bratstva in enotnosti je bil tako močan, da se z državo rojstva, iz katere so prihajale, niso ukvarjale.⁶⁹ Je pa vprašanje narodnosti vsaj delno povezano z družbenim mnenjem o služenju vojaškega roka za ženske v JLA. Kot že navedeno, je večji odstotek deklet prihajal z območja Srbije in Bosne, saj so

63 Med drugim na primer »Nisem vedel, da imaš moške hormone«.

64 Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

65 Pogovor z Damjano Močnik.

66 MORS. Analiza izvršenih priprema.

67 Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

68 Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

69 Ibid.

imeli »tam vojsko radi.«⁷⁰ Večina ljudi na Hrvaškem pa naj bi imela negativen odnos do vojske, saj je tam prevladovalo mnenje, da so prostovoljke »kurbe« in da je služenje vojaškega roka za sinove. Medtem pa so bili JLA bolj privrženi v Srbiji in Makedoniji.⁷¹ Med samim usposabljanjem združevanja po narodnosti ni bilo.⁷² Tudi danes, ko imajo bivše vojakinje, ki so služile prostovoljni vojaški rok v JLA, na omrežju Facebook vzpostavljeno zasebno skupino, so v njej članice, ki prihajajo iz različnih držav bivše Jugoslavije, veliko pa je tudi takih, ki so se po razpadu države izselile in danes živijo v tujini. Gre za izjemno zanimiv sociološki pojav, saj ženske v skupini družijo kratko skupno obdobje služenja JLA, ki presega travmo dolgotrajnih balkanskih vojn, ki so zaznamovale njihova življenja in bi jih lahko razdvajale.

Večina žensk je pozitivno ocenila tudi druženje z vojaki v vojašnicah in zunaj njih, odnosi z njimi pa naj bi bili korektni in prijateljski. Prisotnost žensk v vojašnicah naj bi pozitivno vplivala na vojake, saj naj bi več pozornosti posvečali urejenemu videzu, se obnašali bolj kulturno ter kazali več zanimanja za učenje in izpolnjevanje nalog.⁷³ Vprašanje o odnosu z nadrejenimi, drugimi vojakinjami in civilisti sem v pogovoru vedno zastavila jaz. Kljub temu pa so se sogovornice nanj odzvale pozitivno in so veliko pripovedovale o druženju, izhodih in različnih pripetljajih. Vse sogovornice so izrazito pohvalile svoje takratne nadrejene, z nekaterimi od njih pa so še danes v stiku, kar potrjuje navedbo, da so bili odnosi predvsem pozitivni.⁷⁴

Dekleta, ki so bila ob prihodu v vojsko večinoma samska, kakšnega ekscesnega ali neprimerne vedenja niso omenile. »Ni bilo slabe energije, veliko se je pelo. Nadrejeni so z nami delali skoraj predobro, me pa smo jih rade provocirale,« je povedala Zorka Kotur Prusac. V njeni enoti se je po koncu služenja eden od nadrejenih poročil z njeno sokandidatko, a sama priznava, da ni nikoli slutila, da sta si všeč. Po služenju nista nikoli javno govorila o tem, kje sta se spoznala, saj bi to lahko izkoristili tisti, ki so menili, da so ženske v

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Pogovor avtorice z Ljubinko Giorgijevska.

⁷³ MORS. Analiza izvršenih priprema.

⁷⁴ Pogovori z bivšimi prostovoljkami.

vojski iskale može.⁷⁵ Vir navaja, da so ženske bile visoko motivirane, da sta bila vojaška vzgoja in izobraževanje dobro organizirana in uspešna ter da so nekatere ženske želele služiti dlje.⁷⁶ Žal je šlo v obravnavanem obdobju za poskusno dobo prostovoljnega služenja, zato kandidatke, ki so uspešno zaključile z usposabljanjem, niso imele možnosti nadaljevanja službe v JLA. Vse sogovornice so si želele nadaljevati kariero v vojski, a je bilo to onemogočeno tako tistim, ki so bile na usposabljanju za vojaka, kot tistim, ki so opravile ŠRO. Radojka Dukić je kot rezervna oficirka po končanem služenju samo enkrat sodelovala v večdnevni vojaški vaji, zaposlitve pa ni dobila. Leta 1992, ko se je v Bosni začela vojna, bi lahko sodelovala na logističnem področju, a je imela mlado družino in se za vključitev v vojaške enote ni odločila.⁷⁷

Slika 3: Fotografija kandidatk na služenju vojaškega roka, druga generacija ŠRO (april 1984) v Splitu (Lora); spletni vir: Facebook skupina Devojke u JNA 1983–1985

⁷⁵ Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac.

⁷⁶ MORS. Analiza izvršenih priprema.

⁷⁷ Pogovor avtorice z Radojko Dukić.

Sklep

V prispevku sem želela predstaviti nekatere aspekte prostovoljnega služenja vojaškega roka za ženske, ki ga je JLA uvedla med letoma 1983 in 1985. Pri tem sem se oprla na dva vira – prvega predstavlja dokument Republiškega sekretariata za ljudsko obrambo Socialistične republike Slovenije in dokument Zveznega sekretariata za narodno obrambo, ki podajata analizo prostovoljnega služenja vojaškega roka za ženske v prvem letu, ko so ga uvedli; drugi vir pa predstavljajo zgodbe petih žensk, nekdanjih prostovoljk v JLA, s katerimi sem leta 2022 opravljala pogovore. Na osnovi dokumentov in omenjenih pričevanj sem želela v prvi vrsti pridobiti vpogled v strukturo in izvedbo služenja za ženske, nato pa s primerjavo analize v dokumentih in petih osebnih zgodb raziskati značilnosti tako njihove kolektivne kot individualne izkušnje služenja JLA ter razlike in neskladja med teorijo (uradno politiko in doktrino služenja) in praktično izvedbo.

Zgoraj omenjena dokumenta, na katera se opiram, sta po eni strani zelo podrobna, saj sistematično navajata vse od statističnih podatkov pri evidentiranju in prijavi na služenje do končne analize oziroma ugotovitev konec prvega leta usposabljanja; po drugi strani pa izpuščata določena pojasnila, kot je na primer navedba konkretnih primerov neustreznega obnašanja civilistov do vojakinj ali konfliktov v samih enotah. Kljub temu da navajata nekaj pomanjkljivosti pri izvajanju služenja deklet, sta v splošnem zelo pozitivno naravnana in sta usmerjena v nadaljevanje usposabljanja.

Vrstnemu redu, po katerem dokumenta obravnavata posamezna področja služenja vojaškega roka za ženske, sem poskušala pri pogovorih s sogovornicami slediti tudi sama. Kljub načrtanim smernicam pa sem uporabljala metodo odprtih vprašanj in pustila, da so pripovedovalke same povedale tisto, kar se je jim zdelo pomembno in kar so same želele ubesediti, medtem ko se nekaterih drugih, za današnji čas mogoče nam pomembnejših področij, niso dotikale.

Tako na osnovi vira, še bolj pa na osnovi ustnih pričevanj lahko ugotavljamo, katera področja vojaškega usposabljanja za ženske so tem najbolj pomembna, katere so tiste aktivnosti, ki se jih še danes spominjajo, in kaj je tisto, kar so v pogovorih izpuščale, pa se v sodobnem času postavlja kot relevantno

vprašanje. Vse sogovornice so zelo hitro začele s pripovedovanjem o samem služenju, medtem ko so izpustile podatke o svojem domačem in socialnem okolju, iz katerega so prihajale, o mnenju družine in sorodnikov o njihovi vključitvi v vrste JLA ter o selektivnem postopku (zdravniškem pregledu) za vstop na usposabljanje. V veliki meri so izpuščale tudi tehnične podatke, kot so vrsta opreme, ki so jo uporabljale, podrobnejši urnik in učni predmeti. Niso se spomnile, s katero pištolo so streljale in kolikokrat so izvajali pohode ali terensko usposabljanje. Hkrati pa so se vse spomnile preizkusov streljanja, v katerem naj bi bile veliko uspešnejše kot vojaki. Iz njihovih pripovedovanj ni čutiti le neizmernega ponosa na služenje vojaškega roka, ampak vrsto pozitivnih čustev, ki jih prevzemajo, ko govorijo o svoji mladosti, prijateljih, ne nazadnje pa tudi vero v nekdanjo skupno državo ter »bratstvo in enotnost«, v katera so resnično verjele. Njihove pripovedi se osredotočajo na anekdote ob izhodih, razmišljanja ob težkih trenutkih, na določene »drugarice« oziroma prijateljice ali nadrejene, večkrat pa so govorile tudi o naivnosti mladosti in sodobnosti, v kateri predvsem s pomočjo družabnih omrežij poskušajo poiskati svoje nekdanje sovojakinje.

Ob pregledu statističnih podatkov in analize prostovoljnega služenja ugotovimo, da se je prvo leto za vojaščino odločilo največ žensk (5290), v preostanku poskusnega obdobja pa se je številka občutno zmanjšala. Skupno se je za služenje odločilo le 0,44 % žensk iz vse Jugoslavije.⁷⁸ Nekateri časopisi so ob koncu omenjenega obdobja navajali, da se vojaško usposabljanje žensk ni nadaljevalo zaradi upada števila zainteresiranih kandidat⁷⁹ a je bilo obdobje usposabljanja v resnici od samega začetka organizirano kot dvoletni projekt. Po koncu tega je oblast razmišljala o uvedbi obveznega služenja vojaškega roka za ženske, kar je posebej v Sloveniji naletelo na buren odziv. Nasprotniki obvezne vojaščine za ženske so kot protiargumente (poleg tajnosti vseh analiz in dokumentov JLA o tem) navajali dejstva, da je obstajalo že veliko alternativnih načinov usposabljanja mladine in da bi uvedba obveznega služenja za ženske zahtevala povečanje obrambnega proračuna države prav

78 Saša Perović, »Ženske v obrambnih silah jugoslovanske ljudske armade (1983–1985)«. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2018, 74–77.

79 Milenko Škrinjar, »Za dekleta še veliko ovir«, *Naša obramba*, 5/1988, 25.

v času velike gospodarske krize.⁸⁰ Nasproti predlogu o obveznem služenju je bila podana pobuda, naj bo ženskam raje omogočen vpis v vojaške šole in nadaljnje prostovoljno vojaško usposabljanje za tiste, ki si tega želijo.⁸¹ S polemikami, ki so v družbi sledile po koncu poskusnega obdobja prostovoljnega služenja za dekleta, se v pričujočem članku nisem ukvarjala, ker prvič to presega njegov okvir, drugič pa predvsem zato, ker se tudi sogovornice s tem niso nikoli ukvarjale, kar me je pripeljalo do ugotovitve, da gre še za eno od področij, ki se jim niso zdela pomembna. Vse pripovedovalke sem na koncu pogovora soočila z omenjenimi polemikami v zvezi z nadaljnjim vključevanjem žensk v vojsko, a se nobena od njih ni podrobneje ukvarjala s tem vprašanjem. Ker kariere niso mogle nadaljevati v JLA, so si izbrale drugačne poti, ki pa jih je ob izbruhu krvavih konfliktov prekinila vojna. Stike s sokandidatkami so ohranjale še nekaj let po končanem služenju, nekatere so obiskale svoje vojašnice, v devetdesetih pa so se te vezi pretrgale.

⁸⁰ Maja Garb, »Ženske na služenju vojaškega roka v JLA«. V *Seksizem v vojaški uniformi*, ur. Mojca Pešec in Ljubica Jelušič. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, 2002«, 134.

⁸¹ Škrinjar, »O predlaganih rešitvah«, 13.

Viri in literatura

»**Dekleta so prevzela pobudo**«, Naša vojska – list ljubljanske armijske oblasti, 19. 8. 1983, str. 4.

»**Devojke dobri strelci**«, Naša vojska – list ljubljanske armijske oblasti, 11. 11. 1983, str. 2.

Garb, Maja. »Ženske na služenju vojaškega roka v JLA«. V *Seksizem v vojaški uniformi*, ur. Mojca Pešec in Ljubica Jelušič. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, 2002.

Korošec, Tomo. *Vojaški slovar*. Ljubljana: Ministrstvo za obrambo, 2002.

Ministrstvo za obrambo, Stalna zbirka dokumentarnega gradiva. *Analiza izvršenih priprava za dobrovoljno vojno obuku žena i obuke vojnika-žena prve (julske) partije u 1983. godini*. Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. RSLO, 820/1983, št. dokumenta 800/1.

Ministrstvo za obrambo, Stalna zbirka dokumentarnega gradiva. Informacija o vojaškem usposabljanju prostovoljk v JLA v poskusnem obdobju 1983–1985 v letu 1983. Republiški sekretariat za ljudsko obrambo. RSLO, RSLO, 06/1983.

Osebni arhiv Damjane Močnik.

Perović, Saša. »Ženske v obrambnih silah jugoslovanske ljudske armade (1983–1985)«. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2018.

Pogovor avtorice z Biljano Stefanović Petrović (28. 2. 2022).

Pogovor avtorice z Radojko Dukić (14. 3. 2022).

Pogovor avtorice z Zorko Kotur Prusac (26. 2. 2022).

Pogovor avtorice z Ljubinko Giorgijevsko (12. 2. 2022).

Pogovor avtorice z Damjano Močnik (12. 5. 2022).

»**Prostovoljke v JLA**«, *Naša obramba*, št. 4, leto 15, 1983.

Škrinjar, Milenko. »O predlaganih rešitvah«, *Naša obramba*, 6–7/1988.

Škrinjar, Milenko. »Za dekleta še veliko ovir«, *Naša obramba*, 5/1988.

»**Žene vojinci 1. generacija**«, Slobodan Novaković (scenarij in režija), Zastava film, dostopno 1. 12. 2024 na: <https://www.youtube.com/watch?v=G5lgBpOs-0k>.

»**Ženske-vojaki že julija**«, *Dogovori*, št. 15, letnik 11, 1983.